

Aneta PAZIK
Uniwersytet Jagielloński

**KU EUROPIE CZY DO OJCZYZNY?
KONFLIKT FRANCUSKO-NIEMIECKI O SAARĘ
I JEGO ZNACZENIE W KONTEKŚCIE REFERENDUM
Z 1955 ROKU***

Abstract:

Towards Europe or Back to Fatherland? The Franco-German Dispute over Saar and Its Significance in the Context of the Referendum of 1955

The article concerns one of major contentious questions in bilateral relations between France and Germany after the Second World War. As the conflict, which occurred after 1919, escalated during late 40s and early 50s, new conceptions of its settlement were elaborated. One of them, presented by Marinus van der Goes van Naters implied transformation of the Saar into European territorial unit. Being accepted by the parts of conflict, it was introduced in one of the Paris Agreements of 1954. It was stated in the document that final decision concerning the Europeanization of the Saar would be made on the basis of the result of the referendum which was to be held in October 1955. The Saar population rejected the Europeanization of the Saar and opted for the annexation with Federal Republic of Germany. The aim of the article is to consider how the conflict between France and Germany influenced the outcome of the referendum.

W styczniu 2013 roku obchodom pięćdziesiątej rocznicy podpisania Traktatu Elizejskiego towarzyszyło wiele uroczystości, w trakcie których nawiązywano do tego najbardziej rozpowszechnionego symbolu pojednania francusko-niemieckiego wieńczącego przejście od *Erbfeindschaft* do *Freundschaft* w stosunkach między dwoma

---

* Artykuł jest wynikiem badań prowadzonych w ramach przygotowywanej rozprawy doktorskiej. Badania te zostały zrealizowane przy wsparciu Fondation Jean Monnet pour l'Europe w Lozannie, która przyznała autorce artykułu stypendium im. Henri Rieben. Dotacja przyznana przez Fundację Studentów i Absolwentów UJ „Bratniak” pozwoliła z kolei na przeprowadzenie kwerendy bibliotecznej w Ministère des Affaires Etrangères w La Courneuve we Francji.

narodami. Proces rekoncylacji rozpoczął się jednak znacznie wcześniej. Został on zainicjowany po zakończeniu II wojny światowej wydarzeniami o charakterze (paradoksalnie) konfliktowym. Przelamanie tych sporów otworzyło drogę ku pogłębieniu symbolicznego procesu pojednania na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych przez Konrada Adenauera i Charles'a de Gaulle'a. Jednym z ważniejszych problemów w relacjach bilateralnych, o których mowa, był po 1945 roku spór terytorialny o Saarę.

Historia Saary odzwierciedla w miniaturze bardzo wyraźnie różne procesy historii europejskiej rozgrywające się na przestrzeni wieków. W niniejszym artykule zostanie zwrócona uwaga na moment sprzężenia dwóch z nich: realistycznej gry interesów pomiędzy państwami narodowymi z integracją europejską. Charakteryzują one przejście w historii europejskiej od myślenia w kategoriach państwa narodowego do ponadnarodowego, co w szczególności można zaobserwować na poziomie toczonego w połowie lat pięćdziesiątych dyskursu politycznego¹. Na terenie Saary ta zmiana dyskursu dokonała się z jednej strony pod wpływem działalności lokalnego rządu, na którego czele stał Johannes Hoffmann, oraz przedstawiciele władz francuskich, a z drugiej strony stanowiła rezultat uzgodnień na szczeblu międzyrządowym, a także ponadnarodowym dotyczących przekształcenia Saary w europejską jednostkę terytorialną. Ostateczna decyzja odnośnie europeizacji Saary była wynikiem referendum, które odbyło się w 1955 roku. Wówczas też mieszkańcy Saary opowiedzieli się przeciwko temu projektowi. Celem artykułu jest przeprowadzenie analizy przyczyn tej decyzji². Stąd też zostanie udzielona odpowiedź na pytanie o sposób rozumienia europeizacji przez mieszkańców Saary, a także znaczenie polityki francuskiej na terenie Saary w tym kontekście: czy sprzeciw ludności wobec europeizacji Saary stanowił wyraz krytyki wobec lokalnych władz podporządkowanych Francji i przedstawiciele władz francuskich na terytorium Saary na tle sporu toczącego między Francją i RFN.

Ze względu na przedstawione powyżej cele niniejszego artykułu, a także zakres analizy, wyznaczone zostały następujące cezury czasowe: 1945–1955. Francja jeszcze w czasie wojny zabiegała o wpływy na terenie Saary – przede wszystkim gospodarcze. Miały one stanowić dla niej rekompensatę za poniesione w trakcie wojny szkody, a także pokryć straty związane z realizacją operacji Overlord. Dążenia te zakończyły się dla Francuzów sukcesem i w dniu 10 lipca 1945 roku Francja weszła na teren Saary jako okupant. Górna cezura czasowa wiąże się z kolei z odrzuceniem

---

¹ Powyższą tezę udowadnia: Long, Bronson W.: *The Saar Dispute in Franco-German Relations and European Integration: French Diplomacy, Cultural Policies and the Construction of European Identity In the Saar 1944–1957*. Doktorat obroniony na Indiana University in the Department of History w grudniu 2007. Doktorat znajduje się w bibliotece Ministère des Affaires Etrangères, La Courneuve, Francja, T-4417.

² W artykule nie będą brane pod uwagę inne skutki (zwłaszcza zaś o charakterze społecznym) wydarzeń z przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych, gdyż ze względu na swoją złożoność, a także konieczność uwzględnienia perspektywy długoterminowej, wymagają one odrębnego omówienia.

przez mieszkańców Saary w referendum projektu europeizacji Saary, który stanowił wynik porozumień pomiędzy Francją i Niemcami rok wcześniej.

Saara a francuskie interesy polityczno-gospodarcze po zakończeniu wojny

Francja jeszcze w czasie wojny chciała, aby Saara została objęta jej strefą kontroli. Wówczas imperatywem polityki francuskiej stała się możliwość dostępu do zasobów mineralnych Saary. W ostatnim roku trwania wojny francuskie władze podejmowały próby weryfikacji możliwości zapewnienia odpowiedniego poziomu dostaw węgla do Francji w ciągu pierwszego roku po wyzwoleniu. Bazując na danych dotyczących produkcji węgla we Francji sprzed 1939 roku (przy uwzględnieniu zniszczeń wojennych), a także możliwych dostaw z importu, szacowano, że niemożliwe jest pokrycie zapotrzebowania tylko z tradycyjnych źródeł³. Węgiel we Francji stanowił źródło 80% konsumowanej energii, stąd też traktowano ten surowiec jako czynnik całkowicie decydujący o „odrodzeniu całej działalności produkcyjnej”, a także wpływający na funkcjonowanie transportu kolejowego. We wrześniu 1944 roku produkcja węgla we Francji była znikoma⁴, w kolejnych miesiącach powoli wzrastała, nie zaspakajając jednak zapotrzebowania⁵. W styczniu 1945 roku sytuacja pogorszyła się ze względu na opóźnienia w imporcie węgla do Francji⁶. Wówczas też zaczęto liczyć na szybkie transporty węgla z Saary⁷. Przewidywano, że bez dostaw węgla z Niemiec w 1945 roku niemożliwe będzie ogrzewanie gospodarstw domowych we Francji w czasie kolejnej zimy⁸.

W dniu 20 marca do Saary wkroczyły wojska amerykańskie, które na czele pro-wizorycznego rządu postawiły dr. Hansa Neureutera. W czasie wojskowej okupacji Amerykanie zakazali prowadzenia tam jakiegokolwiek działalności politycznej. Sytuacja zmieniła się w lipcu, gdy na teren Saary weszły wojska francuskie, którym

³ AME 57/1/1, Télégramme, à Jean Monnet, (44.05.10.), N 162, PROCOM 665.

⁴ Wpływ na ten stan rzeczy miał m.in. brak górników, co wynikało z tego, że byli oni więzieni lub też powołani do wojska. W raportach sporządzonych przez rząd francuski w 1945 roku zwraca się szczególną uwagę na Polaków, którzy byli więźniami na terenie Ruhry. Planowano ich zatrudnić do pracy we francuskich kopalniach m.in. w Nord Pas-de-Calais. AME 57/1/50 „Réunion tenue le 28 mai 1945 sous la présidence de M. le Ministre de la Production industrielle. Examen de la situation charbonnière en France, de R. Marjolin. Représente un petit dossier avec une table des matières. K. 7.

⁵ AME 57/1/6 „Tonnage supplémentaire assurant l'importation de charbon pour la France”. Note, de Secrétaire général de la Commission des Approvisionnements à Chief of SHAEF Mission to France (45.01.09). K. 1–2.

⁶ AME 57/1/7, „Importations de charbon”. Note, de Secrétaire général de la Commission des Approvisionnements à Chief of SHAEF Mission to France (45.01.11). K. 1–2.

⁷ AME 57/1/8 Télégramme, à Jean Monnet (45.01.11). K. 1.

⁸ AME 57/1/10 Télégramme, de R. Marjolin, Diplofrance à Fransupply (45.03.27.). IMPAFRAN N. 228. K. 1.

Amerykanie przekazali kontrolę nad całym terytorium. Wówczas też Francuzi wysłali do Saary Abela Verdier'a, który pełnił tam funkcję ostatniego francuskiego konsula przed wybuchem II wojny światowej, z misją przygotowania analizy na temat najlepszego typu rządów, jaki można było wprowadzić w Saarze. Jednocześnie założenia polityki francuskiej wobec Saary przygotował Maurice Dejean, który w swojej dyrektywie stwierdził, że należy wysiedlić z Saary wszystkie „niepożądane elementy”, a sam region powiązać unią gospodarczą z Francją⁹.

Na początku września do Saary przybył Gilbert Grandval, który w kolejnej dekadzie miał istotny wpływ na rozwój polityki francuskiej wobec tego obszaru. Pochodził z żydowskiej rodziny, przed rozpoczęciem wojny (nosił wówczas nazwisko Hirsch-Ollendorf) był odnoszącym sukcesy przedsiębiorcą, a po 1940 roku działał w *la Résistance*¹⁰. Od początku sprawowania władzy, jeszcze jako Wojskowy Gubernator (niem. *Militär-gouverneur*, fr. *Gouverneur Militaire*), Grandval dążył do zwiększenia rzeczywistej autonomii Saary w zarządzaniu m.in. lokalnymi kopalniami¹¹, które w dniu 28 grudnia 1945 roku zostały skonfiskowane przez Francuzów. Opowiadał się za ograniczeniem roli rządu francuskiego na tym terytorium. W grudniu 1945 roku wydał memorandum, w którym krytykował swoich kolegów dążących do wywierania wpływu na lokalne władze¹². Wraz z objęciem przez niego funkcji Wojskowego Gubernatora zaczęto tworzyć podstawy lokalnych struktur politycznych. W grudniu 1945 roku zaczęły funkcjonować pierwsze partie polityczne: Chrześcijańska Partia Ludowa (niem. *Christliche Volkspartei*, CVP), Partia Socjaldemokratyczna Saary (niem. *Sozialdemokratische Partei Saar*, SPS) i Partia Komunistyczna (niem. *Kommunistische Partei Bezirk Saar-Nahe*, KPS). W październiku 1946 roku została założona kolejna partia – Demokratyczny Związek Saary (niem. *Demokratische Vereinigung des Saarlandes*), która w lutym 1947 roku zmieniła nazwę na Demokratyczną Partię Saary (niem. *Demokratische Partei des Saarlandes*, DPS)¹³. Ta ostatnia partia do 1955 roku była jednym z najważniejszych lokalnych aktorów politycznych występujących w opozycji do francuskiej obecności na terenie Saary i rządu Hoffmanna. Obok partii powstawały również ruchy społeczno-polityczne, które prowadziły aktywną działalność na rzecz przyłączenia Saary do Francji, w związku z czym starały się one wywierać wpływ na rząd francuski¹⁴. Jeszcze wcześniej (w sierpniu) zezwo-

⁹ Long, B.W.: *The Saar Dispute*. S. 26–27.

¹⁰ Zuccotti, Susan: *The Holocaust, the French and the Jews*. New York: University of Nebraska Press 1993. S. 265–266.

¹¹ Freymond, Jacques: *The Saar Conflict 1945–1955*. London: Stevens & Sons Limited 1960. S. 43.

¹² Tamże. S. 44.

¹³ Becker, Winifried: *Die Entwicklung der politischen Parteien im Saarland 1945 bis 1955 nach französischen Quellen*, W: R. Hudemann, Rainer, Poidevin, Raymond (Hrsg.): *Die Saar 1945–1955: ein Problem der europäischen Geschichte*. München: Oldenbourg Verlag 1995. S. 253.

¹⁴ Najważniejsze z tych ruchów to: Ruch na Rzecz Wyzwolenia Saary (fr. *Mouvement pour la Liberation de la Sarre*, MLS), w połowie 1945 roku organizacja zmieniła nazwę na Ruch na Rzecz Przyłączenia Saary do Francji (fr. *Mouvement pour le Rattachement de la Sarre à la France*) oraz Francuskie Stowarzyszenie Saary (fr. *Association Francaise de la Sarre*, AFS).

lono na zakładanie związków zawodowych, a także na wydawanie prasy. W sierpniu opublikowano pierwszy numer *Neue Saarbrücker Zeitung*, gazety wychodzącej dwa razy w tygodniu, mającej największy nakład na terenie Saary po II wojnie światowej¹⁵. Jej tytuł nawiązywał do gazety ukazującej się w Saarze w latach: 1861–1944 (*Saarbrücker Zeitung*).

Kierując się doświadczeniami sprzed ponad dekady, Francuzi liberalizowali życie polityczne, chcąc przekonać mieszkańców Saary o tym, że Francja nie miała zamiaru narzucać im własnego systemu. Z drugiej jednak strony, przez kilka kolejnych lat, trwały ograniczenia swobód obywatelskich – m.in. wolności wydawania prasy, czy też zakładania partii politycznych. Te partie, które były powiązane z niemieckimi, nie mogły funkcjonować¹⁶. Stąd też wprowadzone rozwiązania miały charakter prowizoryczny. Ponadto działające partie polityczne, a zwłaszcza dominująca CVP, były postrzegane przez lokalną ludność jako ściśle powiązane z francuskim rządem, co zresztą było podkreślane przez przeciwników politycznych Johanna Hoffmanna, szefa CVP, w kampanii przedreferendalnej w 1955 roku.

Francuskie interesy a Saara: aneksja polityczna czy tylko gospodarcza?

Istnieje sprzeczność pomiędzy badaczami odnośnie celów francuskiej polityki wobec Saary po zakończeniu II wojny światowej. Panuje konsensus co do tego, że te cele różniły się w zależności od danego okresu. Opracowanie i definicję celów utrudniało rozproszenie kompetencji francuskiej władzy okupacyjnej. Niektórzy uważają, że Francja chciała przynajmniej do wiosny 1946 roku dokonać aneksji Saary¹⁷. Inni badacze stwierdzają jednak, że nie było to możliwe. O wątpliwościach w ramach samego rządu w odniesieniu do włączenia Saary do Francji świadczą również dokumenty rządowe. W listopadzie 1944 roku tymczasowy rząd Francji wydał notę, w której rozważano trzy możliwe rozwiązania: połączenie z Rzeszą, z Nadrenią lub też z Francją. Pierwsza propozycja została wykluczona jako niezgodna z naczelnymi interesami Francji. Drugie podejście nie było możliwe ze względu na niekompatybilność obu gospodarek. Również zrezygnowano z trzeciej opcji, gdyż zakładano, że wchłonięcie obszaru zamieszkałego przez 800 tys. osób będzie wiązało się ze zbyt dużymi kosztami dla Francji¹⁸. Wówczas rząd francuski przedstawił propozycję dotyczącą przyszłego statusu Saary, w którym Francuzi rezygnowali definitywnie z planów aneksji politycznej na rzecz unii gospodarczej z Saarą¹⁹. Geor-

¹⁵ Long, B.W.: *The Saar Dispute*. S. 35.

¹⁶ Russell, Frank, M.: *The Saar: Battleground and Pawn*. London: Oxford University Press 1951. S. 116.

¹⁷ Becker, Winifried: *Der Sonderfall Saarland: 1945–1955*. W: „Prague Papers on the History of International Relations”, 2009. S. 446.

¹⁸ Long, B.W.: *The Saar Dispute*. S. 29.

¹⁹ Wolff, Stefan: *The German Question since 1919: An Analysis with Key Documents*. Westport: Greenwood Publishing Group. S. 62.

ges Bidault w przemówieniu wygłoszonym w Lille w dniu 7 kwietnia tego roku opowiedział się za podziałem (fr. *le démembrement*) Niemiec, żądając umiędzynarodowienia Zagłębia Ruhry, uniezależnienia Nadrenii, a także kontroli nad Saarą. Jej kopalnie miały przejść na własność narodu francuskiego, a cały obszar miał być włączony do systemu ekonomicznego i monetarnego Francji. Kompetencje w zakresie sprawowania władzy nad tym terytorium miały przejść od Sojuszniczej Komisji Kontroli (fr. *la Commission de contrôle alliée*) stacjonarne wojska francuskie. Administracja polityczna również miała podlegać francuskiej kontroli – w sposób zapewniający zupełne oddzielenie Saary od Niemiec. Bidault stwierdził, że ostateczny status Saary zostanie ustalony w późniejszym terminie²⁰. Takie stanowisko zostało zaprezentowane m.in. w pierwszej Nocie Paryskiej dotyczącej Saary z dnia 2 lutego 1946 roku²¹.

Kwestia rozwiązania problemu niemieckiego, w tym ustalenia statusu zachodnich obszarów przemysłowych Niemiec, wywołała poważny konflikt wśród partii wchodzących w koalicję we francuskim rządzie. Ze stanowiskiem Bidaulta, opierającym się na założeniach polityki de Gaulle'a, nie zgadzała się Sekcja Francuska Robotniczej Międzynarodówki (fr. *Section Française de l'Internationale Ouvrière*, SFIO), wspólnie z niemieckimi socjalistami opowiadając się za jednością terytorialną Niemiec²². Wywodzący się ze SFIO Félix Gouin, pełniący funkcję głowy państwa w pierwszej połowie 1946 roku, chciał utrzymania jedności Niemiec, a w odniesieniu do Saary – przyjęcia rozwiązania identycznego jak w przypadku Ruhry – czyli jej umiędzynarodowienia²³. Elastyczne stanowisko francuskich socjalistów względem przyszłości Niemiec i Saary tłumaczono w prasie amerykańskiej jako działanie na rzecz wsparcia negocjacji prowadzonych w Waszyngtonie w sprawie przyznania kredytu na rzecz odbudowy francuskiej gospodarki w ramach tzw. „Misji Bluma”²⁴. Spór o przyszłość Saary toczony między Bidault'em a Gouin'em doprowadziła do kryzysu wewnątrz koalicji²⁵. W maju propozycja Bidaulta dotycząca kwestii Saary

²⁰ AMF 4/8/54 Dossier de presse destiné à Jean Monnet, WP1822: „Iran”, le 8 avril 1946. K. 2–3; AMF 4/8/55, Dossier de presse destiné à Jean Monnet, NYHT: „Bidault again says Germany must be split up...”, le 8 avril 1946. K. 1, AMF 4/8/56 Dossier de presse destiné à Jean Monnet, NYT: „Bidault to insist on Ruhr demands...”, le 8 avril 1946. K. 1.

²¹ AMG 21/1/1 Déclaration sur la position française à l'égard de la Sarre, 10.4.47 in Déclarations de M.G. Bidault, président de la délégation française, au Conseil des ministres des affaires étrangères, session de Moscou, 3–4/47, 1947. K. 1

²² Tamże.

²³ AMF 4/8/27 WP: 1810: „Ruhr”. K. 1.

²⁴ Tamże. Harold Callender, korespondent „The New York Timesa” powołując się na „jednego z socjalistycznych przywódców”, przekazał gazecie deklarację, że francuscy socjaliści realizują „misję Bluma”, a jednocześnie dostosowują założenia swojej polityki zagranicznej, żeby „socjaliści mogli wygrać wybory i poprowadzić politykę zagraniczną Francji”. AMF 4/8/31 WP: 1811: „Mission Blum”, k. 1. AMF 4/8/32: NYT: „French socialists ask U.S. support...”. K. 1.

²⁵ AMF 4/8/49 NYHT: „French cabinet split impends on Ruhr issue...”. K. 1.

została poparta przez Wielką Brytanię²⁶. W tym czasie również zaczęły się do niej przychylić Stany Zjednoczone²⁷.

Unia gospodarcza z Francją i negatywny odbiór jej skutków wśród ludności Saary

Pierwszym z celów francuskiej polityki na terenie Saary, stanowiącym przejście ze stanu okupacji do ograniczonej autonomii, było utworzenie unii celnej między Francją i Saarą. W dniu 22 grudnia 1946 roku Francja zrobiła pierwszy krok w kierunku odłączenia pod względem gospodarczym Saary od Niemiec. General Koenig wydał wówczas ordonans, na mocy którego został utworzony pas celny między Saarą, Nadrenią i Palatynatem. To działanie miało zapobiec niekontrolowanym transferom kapitału i ludności²⁸. Francja w podejmowaniu decyzji odnośnie Saary musiała jednak uwzględnić głos pozostałych mocarstw. Stąd też na konferencji w Moskwie w kwietniu 1947 roku delegacja francuska przedstawiła swoje żądania dotyczące wprowadzenia takiego reżimu politycznego, który gwarantowałby pozbawienie Niemiec potencjału wojennego, integrację Saary z Francją w ramach unii gospodarczej i walutowej, dostosowanie cen i wynagrodzeń w Saarze do ich poziomu we Francji. Terytorium Saary miało zostać włączone do francuskiego obszaru celnego, a walutą obowiązującą na jej terenie miał być frank. Na płaszczyźnie politycznej i administracyjnej Saara miała zostać wyjęta spoza kompetencji Rady Kontroli w Berlinie, jej terytorium i służby publiczne zostać oddzielone od Niemiec. Miało zostać wprowadzone obywatelstwo Saary, a za prowadzenie jej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa odpowiedzialna miała być Francja²⁹. Organizacja władz publicznych miała zostać uregulowana na podstawie konstytucji. Władza wykonawcza jak i legislacyjna miały być powoływane w drodze powszechnych, bezpośrednich i tajnych wyborów. Władza ta miała być ograniczona kompetencjami Wysokiego Komisarza Republiki Francuskiej na terenie Saary (fr. *Haut-Commissaire de la République Française en Sarre*) odpowiedzialnego za zapewnienie poszanowania na płaszczyźnie prawnej i administracyjnej zasad unii ekonomicznej i monetarnej przez władze Saary. Do jego kompetencji miało należeć m.in. wydawanie ordonansów wykonawczych do przepisów prawa francuskiego w odniesieniu do utrzymania jednności gospodarczej i walutowej³⁰. Swój sprzeciw wobec tej propozycji wyraził

²⁶ AMF 4/8/174 WP: 1856: „Sarre”. K. 1.

²⁷ AMF 4/8/175 NYHT: „US is prepared to let France annex the Saar”. K. 1.

²⁸ Où en est l'affaire sarroise? W: „Perspectives. Bulletin Hebdomadaire de la Société d'Études et d'Informations Économiques”, No. 46, 26 Décembre 1953. S. 5.

²⁹ W omawianym memorandum Francja miała być odpowiedzialna za „zapewnienie interesów Saary za granicą” (fr. „des intérêts sarrois à l'étranger seront assurés par la France”).

³⁰ Mémorandum de la Délégation Française. Questions relatives à l'Allemagne Régime de la Sarre, Moscou, 10 avril 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives

ZSRR, a poparcie dla francuskiej polityki zadeklarowały z kolei Wielka Brytania i Stany Zjednoczone³¹. Marshall oświadczył wówczas, że „Stany Zjednoczone popierają roszczenia Francji zmierzające do odłączenia politycznego Saary od Niemiec i włączenia jej do francuskiego systemu ekonomicznego i finansowego poprzez unię celną i monetarną, jak również w ramach innych porozumień gospodarczych”³². Z kolei jeśli chodzi o władze federalne – nie pojawiły się z ich strony głosy wyraźnego sprzeciwu. Jakob Kaiser, przywódca berlińskiej CDU, który na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych prezentował jednoznaczne stanowisko wobec przyłączenia Saary do Niemiec, otwarcie przeciwstawił się wówczas tylko ewentualnej aneksji na płaszczyźnie politycznej³³.

Tworzeniu unii gospodarczej towarzyszyło wprowadzanie wspólnej waluty. W czerwcu 1947 roku za obowiązującą walutę uznano Saarmark, a w dniu 20 listopada – franka. Mieszkańcy Saary w tym czasie opowiadali się za połączeniem regionu z Francją unią celną i walutową. Generalnie uważali, że unia przyczyni się do poprawy ich sytuacji. W badaniu sondażowym przeprowadzonym na przełomie czerwca i lipca 1947 roku przez Sozial-Psychologisches Institut für das Saarland za unię ekonomiczną opowiedziało się 71% osób, a 10% przeciwko³⁴. Liczby te z pewnością mogą być zawyżone, o czym świadczy dominujący udział pracowników służby cywilnej w grupie badanych – stanowili oni prawie jedną czwartą badanych³⁵. Należy jednak zwrócić uwagę, że w każdej z badanych grup zawodowych zdecydo-

---

Diplomatiques, „Documents Diplomatiques Français”, 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang 2007. S. 639–670.

³¹ M. Couve de Murville, Directeur Général des Affaires Politiques, aux Représentants de la France à Londres et à Washington, Paris, 30 avril 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, „Documents Diplomatiques Français”, 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang 2007. S. 740.

³² Dosłownie w oryginalnym tłumaczeniu francuskim: „Les Etats-Unis appuient les revendications françaises tendant à détacher politiquement la Sarre de l’Allemagne et à l’incorporer dans le système économique et financier français par le moyen d’une union douanière et financière et également par d’autres arrangements économiques”. AMG 21/1/3 id_ Extrait: „Déclaration de M. Marshall à la Conférence de Moscou, 10.4.47”. K. 1.

³³ „Jakob Kaiser, chef du parti C.D.U. de Berlin et de la zone orientale, n’en paraissait pas moins admettre récemment la nécessité de liens économiques très étroits entre ce bassin houiller (czyli Saara) et les minerais lorrains, Il ne s’élevait plus ouvertement que contre une annexion politique”. M. Tarbé de Saint – Hardoiun, Conseiller politique auprès du Commandant en chef en Allemagne à M. Bidault, Ministre des Affaires Etrangères, Berlin 7 mai 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, „Documents Diplomatiques Français”, 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang 2007. S. 785.

³⁴ Badanie to zostało przeprowadzone na 1 527 osobach. Sozial-Psychologisches Institut für das Saarland, Sondage de l’opinion publique sarroise. Le rattachement économique de la Sarre à la France, Elaboration d’une constitution pour la Sarre, Le ravitaillement, 3eme enquête, 1947. S. 5.

³⁵ W badaniu wyróżniono następujące grupy (w nawiasach podano procent udziału danej grupy w ogólnej populacji badanych): robotnicy i górnicy (10%); artyści (10%), funkcjonariusze (24,4%), przedstawiciele wolnych zawodów (8,6%), zatrudnieni w handlu (10%), rolnicy (3,7%), emeryci i renciści (7%), bez zawodu (26%). Tamże. S. 3.

wanie przeważały poglądy za unią gospodarczą. 80% całkowitej populacji badanych (również uwzględniając tych, którzy opowiedzieli się przeciwko unii ekonomicznej z Francją) stwierdziło, że unia z Francją będzie miała bardzo korzystny lub korzystny wpływ na interesy gospodarcze Saary. Jako główny powód ustanowienia unii między Saarą i Francją podawano możliwość odbudowy lokalnej gospodarki, przywrócenia stanu z 1935 roku, a także korzyści płynące z komplementarnego charakteru wymiany handlowej między Saarą i Lotarynią. Głównym argumentem osób przeciwdziałających się unii była obawa, że doprowadzi ona do unii politycznej³⁶.

Wraz z procesem wiązania Francji i Saary na płaszczyźnie gospodarczej, przeprowadzane były działania na rzecz uregulowania sytuacji pod względem administracyjnym. Stąd też przystąpiono do prac nad konstytucją. W maju 1947 roku została utworzona Komisja Konstytucyjna, której skład został wybrany przez Grandvala z listy kandydatów zgłoszonych przez partie polityczne. Na czele dwudziestoosobowego zespołu stał Johannes Hoffmann. Ostateczny projekt konstytucji został przedstawiony publicznie cztery miesiące później. Mimo że w pracach nad tekstem dokumentu uczestniczyli przywódcy największych partii, spotkała się ona z głosami wyraźnego sprzeciwu wewnątrz CVP i SPS, co było też zarzewiem przyszłego rozłamu wewnątrz nich. W odniesieniu do opinii publicznej, w dużym stopniu popierała ona przewodniczącego komisji konstytucyjnej. W wyborach do Landtagu, które odbyły się tydzień po opublikowaniu projektu konstytucji, na partię Hoffmanna zagłosowało 230 064 osób, co stanowiło 51,17% wszystkich oddanych głosów. Na początku października mieszkańcy wybrali skład Zgromadzenia Konstytucyjnego, w skład którego weszli w większości przedstawiciele CVP (51,2% głosów)³⁷. Francuzi wyniki te uznali za „bezdyskusyjny sukces” (fr. *un succès indiscutable*) i zdecydowane poparcie lokalnej ludności dla przyłączenia ekonomicznego i monetarnego Saary do Francji³⁸. Adenauer z kolei w swoim przemówieniu, które wygłosił na kongresie *Junge Union* stwierdził, że wynik ten stanowił rezultat presji wywieranej na mieszkańców Saary przez rząd francuski stosujący groźbę demontażu lokalnych fabryk³⁹.

Konstytucja została przyjęta w dniu 15 grudnia 1947 roku. Potwierdzała ona włączenie Saary do unii gospodarczej, monetarnej i celnej z Francją, która miała również prowadzić politykę zagraniczną i obronną Saary. Na jej mocy został utworzony rząd odpowiedzialny przed składającym się z pięćdziesięciu deputowanych

³⁶ Najwyższy odsetek osób sprzeciwiających się unii gospodarczej wystąpił wśród robotników i górników (22%), a także wśród przedstawicieli tzw. wolnych zawodów (27%). Tamże. S. 6–7.

³⁷ Long, B. W.: *The Saar Dispute*. S. 86–93.

³⁸ Général Koenig, Commandant en chef en Allemagne, à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères, Baden-Baden, 6 Octobre 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, „Documents Diplomatiques Français”, 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern. P.I.E. Peter Lang 2007. S. 495.

³⁹ M. Pigeonneau, Consul de France à Hambourg, à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères, Hambourg, 16 Octobre 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, „Documents Diplomatiques Français”, 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang 2007. S. 553.

Landtagiem. Rząd francuski reprezentował Wysoki Komisarz. Podkreślono w konstytucji, że rozwój Saary może zostać zapewniony poprzez jej odłączenie od Rzeszy niemieckiej. Konstytucja odzwierciedlała w dużym stopniu poglądy Grandvala na możliwość ukształtowania na terenie Saary odrębnego narodu – zdeprusyzowanego⁴⁰, a jednocześnie frankofilskiego. Artykuł 30 stwierdzał, że wszystkie szkoły na terenie Saary mają rozwijać ducha pojednania między narodami – poprzez obywatelską naukę języka francuskiego⁴¹.

Pięć dni po uchwaleniu konstytucji Johannes Hoffmann uformował rząd, a sam objął stanowisko premiera. Funkcję tę sprawował do czasu, gdy popierana przez niego europeizacja Saary, której też poświęcił swoją działalność polityczną w kolejnych latach, została odrzucona przez mieszkańców Saary w referendum osiem lat później. Po uchwaleniu konstytucji, w styczniu 1948 roku Gilbert Gradval został mianowany Wysokim Komisarzem Saary. Polityka Grandvala na terenie Saary niejednokrotnie była sprzeczna z założeniami rządu francuskiego, w związku z czym dochodziło często do konfliktów na tym tle. Grandval chciał, aby Saara stała się w pełni autonomiczna, a także utworzenia „narodu” Saary, co oznaczałoby likwidację związków jej mieszkańców z Niemcami. Temu też miały służyć kolejne działania polegające na stopniowym przyznawaniu Saarze kolejnych atrybutów państwa. W lipcu 1948 roku wprowadzono obywatelstwo Saary.

Saara stała się częścią integralną obszaru celnego Francji w dniu 1 kwietnia 1948 roku. Wówczas też, mimo pozytywnych początkowych nastrojów, okazało się, że nie spełniła ona oczekiwań ludności. Zamiast polepszenia sytuacji ekonomicznej, pojawiły się nowe trudności. Wzrosły ceny, zmniejszyła się wielkość dostaw podstawowych produktów, ograniczono również kredyty. Wyrazem ogólnego rozczarowania były liczne protesty komunistów, związków zawodowych, górników. Krytyka płynęła również ze strony grup popierających unię gospodarczą i współpracę z Francją⁴².

Początek konfliktu – wzrost napięć między Francją i Niemcami na tle Saary po 1949 roku

Jeszcze w 1948 roku dla Niemców priorytet stanowiła polityka wewnętrzna. W styczniu 1947 roku niemieccy komuniści jednoznacznie opowiadali się za zjednoczonymi Niemcami, odrzucając możliwości przyłączenia Saary do Francji. Kryty-

⁴⁰ Na temat polityki deprusyzacji Saary w poszczególnych obszarach prowadzonej przez Grandvala piszą m.in.: Baudouin, Rémi: *La reconstruction française en Sarre (1945–1950)*, W: „Vingtième siècle. Revue d'histoire”, No. 29, janvier-mars 1991. S. 57–66 9(w architekturze); Küppers, Heinrich: *Bildungspolitik im Saarland 1945–1955*. Saarbrücken: Kommissionverlag Minerva-Verlag Thines & Nolte 1984 (w szkolnictwie); Schwan, Herber: *Der Rundfunk als Instrument der Politik im Saarland 1945–1955*. Berlin: Verlag Volker Spiess 1974 (w środkach masowego przekazu).

⁴¹ AMG 21/1/5 „Constitution de la Sarre”, in *Notes documentaires et études*, no 773, 6.12.47. K. 1–4.

⁴² Freymond, J.: *The Saar Conflict*. S. 46.

kę wobec działań Francji podnosili również przywódcy CDU. Konrad Adenauer przedstawił deklarację, w której skrytykował unilateralny charakter działań Francuzów. Stwierdził, że kwestia Saary może zostać uregulowana tylko i wyłącznie na podstawie prawa międzynarodowego publicznego, co wyklucza możliwość „jakiegokolwiek aneksji” – tym bardziej, że nie została ona zaakceptowana przez prezydenta Francji. Uznał również, że postanowienia te powinny opierać się o głos mieszkańców Saary⁴³. Sytuacja stała się wyraźnie napięta w lecie 1949 roku. Ton wypowiedzi w niemieckich gazetach był coraz bardziej agresywny. Theodor Heuss oraz Jakob Kaiser stwierdzili, że kwestia Saary nie została jeszcze ostatecznie rozwiązana. Potwierdził to w październiku Konrad Adenauer⁴⁴. Trudna sytuacja miała również miejsce na terenie Saary. Na jesieni 1948 roku pojawiły się tam kolejne wstrząsy w związku z przygotowywaną konwencją kulturalną. Integracja gospodarcza między Francją a Saarą została negatywnie odebrana na terenie Lotaryngii, gdzie uważano, że argument o „komplementarności” obu gospodarek prezentowany przez francuski rząd jest niezgodny ze stanem faktycznym. Ponadto, istniały obawy przed wzrostem konkurencji w zakresie wydobycia węgla. Panował również kryzys pieniężny stanowiący wynik „gimnastyki monetarnej”, którą przeprowadzili Francuzi na terenie Saary tuż przed wprowadzeniem franka. Polityka Francuzów była krytykowana publicznie przez biskupa Trewiru Franza Rudolfa Bornewassera. Ponadto, rozpoczął się rozłam w gronie partii profrancuskich. Do kryzysu wewnątrz SPS doprowadził Ernst Roth, redaktor *Volksstimme*, który w trakcie kongresu socjalistów we wrześniu 1948 roku potępił unię gospodarczą z Francją. Swój sprzeciw wobec francuskiej kontroli na terenie Saary kilka razy wyraził także Hoffmann. Niezadowolenie z powodu rozwoju sytuacji panowało także w sąsiadującej z Saarą Nadrenii-Palatynacie⁴⁵.

Problemy pogłębiały się na początku 1949 roku. Jednocześnie Gilbert Grandval kierował w stronę Francji sugestie na rzecz przyznania mieszkańcom Saary większego zakresu swobód⁴⁶. Pod wpływem powyższych wydarzeń Francuzi przeformulowali cele polityki. Jacques Freymond stwierdza, że w 1949 roku Francuzi chcieli nadać umowny charakter unii gospodarczej między Francją i Saarą, a także przyznać rządowi Saary określone prerogatywy, które do tej pory były przypisane biuro gospodarzemu urzędu Wysokiego Komisarza. Jednocześnie jednak strona francuska chciała zapewnić sobie mocniejszą pozycję w górnictwie, przemyśle stalowym i żelaznym. Na przykład w zakresie górnictwa, w zamian za uznanie praw rządu Saary do własności kopalń, Francja miała otrzymać prawo do wykorzystywania złóż przez

⁴³ M. Tarbé de Saint Hardouinm Conseiller politique auprès du Commandant en Chef en Allemagne, à M. Chauvel, Secrétaire Général du Ministère des Affaires Etrangères, Berlin, 16 janvier 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, „Documents Diplomatiques Français”, 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang 2007. S. 137.

⁴⁴ Freymond, J.: The Saar Conflict. S. 55.

⁴⁵ Willis, F. Roy: France, Germany and the New Europe, 1945–1967. Stanford: Stanford University Press 1967. S. 201.

⁴⁶ Freymond, J.: The Saar Conflict. S. 55.

długi okres bez ingerencji ze strony rządu Saary. Propozycje te opracowywano w kolejnych miesiącach, a następnie w okresie między lutym a majem prowadzono nad nimi negocjacje w Paryżu. Spotkały się one z akceptacją rządu Hoffmanna. Wywołały z kolei sprzeciw m.in. ze strony Zjednoczonego Związku Górników (fr. *Syndicat unitaire des mineurs*, SUM), który przedstawił również swoje negatywne stanowisko względem obecności zbyt dużej liczby „nie-Saarlandczyków” w zarządzie kopalń. W listopadzie rezolucja przeciwko przekazaniu Francuzom praw do kopalń została przyjęta przez górników w Sulzbach. Ruch antyfrancuski konsolidował się na początku 1950 roku, wybuchały kolejne protesty. O tym, że miały one nie tylko *stricte* charakter gospodarczy, świadczy argumentacja przedstawiona przez przedstawicieli SUM, którzy sprzeciwiali się transferowi kopalń „ze względów psychologicznych”⁴⁷.

Do podpisania łącznie dwunastu umów doszło w dniu 3 marca 1950 roku. Pierwsza konwencja (ogólna) potwierdzała specjalny status Saary, jej autonomię pod względem prawnym, administracyjnym i sądowym (art. 1). Francja zapewniła sobie szereg możliwości wpływu na decyzje podejmowane przez rząd Saary – m.in. poprzez ordonanse i dekrety, które zostały przekazane do dyspozycji przedstawicielowi Francji w odniesieniu do spraw związanych z realizacją unii celnej i monetarnej (art. 2). Przedstawiciel Francji miał również prawo do protestu przeciwko aktom legislacyjnym, które naruszałyby postanowienia związane z unią gospodarczą i celną, zobowiązania międzynarodowe Saary, a także miałyby wpływ na niezależność polityczną Saary lub jej bezpieczeństwo zewnętrzne (art. 3). Kwestie sądowe miały generalnie należeć do kompetencji Saary, niemniej jednak Francja zapewniła sobie pewne odstępstwa w zakresie przesłuchiwanie francuskich funkcjonariuszy wojskowych, co miało być konsultowane z francuskim Prokuratorem Generalnym przy Sądzie Apelacyjnym Saary (art. 7)⁴⁸. Ponadto, na mocy kolejnych konwencji zapewniono m.in. wolny przepływ osób między Saarą i Francją (z zastrzeżeniem zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego), nakaz równego traktowania obu państw, równego dostępu do sądów⁴⁹. Kolejna konwencja potwierdzała funkcjonowanie unii gospodarczej między Francją i Saarą. Zgodnie z nią miała zostać ustanowiona Komisja ekonomiczna Francji i Saary, na czele której miał stać francuski minister spraw zagranicznych lub jego przedstawiciel⁵⁰. Kolejna ze spornych konwencji dotyczyła wykorzystywania kolei żelaznych przez Francję. Dokument ten powoływał do życia przedsiębiorstwo „Chemins de fer de la Sarre”, odpowiedzialne za eksploatację kolei, co wcześniej należało do kompetencji Reichsbahn. Miała ona mieć swoją siedzibę w Saarbrücken. Zarządzanie przyznano Radzie Administracyjnej (fr.

⁴⁷ Tamże. S. 61–63. AMG 7/6/24 Réponse au questionnaire concernant les métiers traitées dans les art. 20, 21, 23–28, 25, 27 et 29: France, Sarre: Charbon, 8.50. (PS/G6/D28). K. 2.

⁴⁸ Convention générale entre la France et la Sarre, www.cvce.eu, [dostęp: 17.03.2013].

⁴⁹ Convention entre la France et la Sarre relative à l'établissement des ressortissants des deux pays et à l'exercice de leurs activités professionnelles, www.cvce.eu [dostęp: 17.03.2013].

⁵⁰ Art. 5 Convention relative à l'application de l'Union économique de la France et de la Sarre, www.cvce.eu [dostęp: 17.03.2013].

Conseil d'administration), w skład której wchodziło sześciu członków z Saary, wyznaczonych przez rząd Saary (jeden z nich miał pełnić funkcję przewodniczącego), a także sześciu francuskich członków mianowanych przez rząd Republiki (w tym funkcjonariusz na stanowisku wiceprzewodniczącego)⁵¹. Konwencje te zostały ratyfikowane przez Parlament Saary w dniu 4 kwietnia.

Ruch opozycyjny na terenie Saary zaczynał w tym czasie przyjmować coraz bardziej zorganizowane ramy. Lokalni przeciwnicy usiłowali również wpłynąć na stanowisko Konrada Adenauera. Trzej kluczowi lokalni opozycjoniści – Heinrich Schneider, Fritz Hellwig, a także Gustav Stroh próbali przekonać w drugiej połowie 1949 roku rząd Adenauera do zaprotestowania wobec polityki francuskiej na terenie Saary⁵². Wiele kontrowersji wywołały postanowienia konwencji, która przyznawała Francji prawo do eksploatacji wszystkich złóż węgla Saary, co miało być zapewnione przez Zarząd Kopalń Saary (fr. *Régie des Mines de la Sarre*) z siedzibą w Saarbrücken. Miała ona także posiadać prawo do decydowania o pracach na terenie kopalń⁵³.

Saara jako podmiot na arenie międzynarodowej? Eskalacja konfliktu między Francją i RFN

Konflikt między Francją a RFN o Saarę na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych przybrał nowe ramy pod wpływem projektów integracyjnych w Europie. Sześć miesięcy po utworzeniu Rady Europy, Robert Schuman przedstawił oficjalnie francuski wniosek o włączenie Saary do Rady Europy w funkcji członka stowarzyszonego. Na początku marca 1950 roku Saara została zaproszona do członkostwa w organizacji, do czego doszło dwa miesiące później. Sprawa ta doprowadziła do pogorszenia relacji na linii Bonn-Paryż.

Rok 1950 dał impuls do rozmów na temat europeizacji Saary również z drugiego powodu. W dniu 9 maja Robert Schuman przedstawił swoją deklarację ustanowienia pokojowych relacji między Francją i RFN poprzez objęcie wspólną kontrolą produkcji węgla i stali. W prowadzonych wówczas negocjacjach pomijano kwestię Saary, na czym zależało rządowi RFN⁵⁴. Nie niwelowano znaczenia tego problemu we Francji, w RFN i na terenie samej Saary. Hoffmann zażądał, by Saara została przyjęta do EWWiS jako pełnoprawny (fr. *participant de plein exercice*) członek. To stanowisko zostało potwierdzone zdecydowaną większością głosów Landtagu Saary we wniosku przyjętym w grudniu 1950 roku. Zostało ono zaakceptowane przez Grandvala⁵⁵.

⁵¹ Art. 5 i art. 6 Convention entre la France et la Sarre relative à l'exploitation des chemins de fer de la Sarre, www.cvce.eu [dostęp: 17.03.2013].

⁵² Freymond, J.: The Saar Conflict. S. 64.

⁵³ Art. 8 Convention relative à l'application de l'Union économique de la France et de la Sarre, [ww.cvce.eu](http://www.cvce.eu) [dostęp: 17.03.2013].

⁵⁴ AMG 10/3/13 Lettre de Jean Monnet à Robert Schuman, 6.12.50. K. 1.

⁵⁵ Poidevin, Raymond: Robert Schuman et la Sarre, W: Hudemann R., Poidevin R. (Hrsg.): Die Saar 1945–1955. S. 40.

Członkowie delegacji francuskiej uczestniczący w pracach wykonawczych nad „Planem Schumana” zastanawiali się, czy jest możliwe, by Saara mogła być stroną Traktatu ustanawiającego EWWiS⁵⁶. Zdania były jednak podzielone. Wskazywano na poważne ograniczenia prawne, które stały temu na przeszkodzie. Hubert Lucien, ekspert prawny w delegacji francuskiej, uważał, że definitywny status Saary może zostać określony tylko na podstawie traktatu pokojowego z Niemcami. Saara, nieposiadająca uznanej międzynarodowo suwerenności, nie mogła jego zdaniem stać się stroną umowy międzynarodowej, nie mogła również wpływać na proces ratyfikacyjny. Proponował zatem, by Saara była reprezentowana przez Francję w ramach kategorii „terytoria celne Wysokich Umawiających się Stron (fr. *les territoires douaniers européens H.P.C.*)”⁵⁷. W styczniu Robert Schuman oświadczył, że złoży dwa podpisy pod Traktatem – osobno w imieniu Francji i Saary. Ogłosił ponadto, że deputowani z Saary będą zasiadać w Zgromadzeniu, a w Radzie Ministrów – obserwator z Saary⁵⁸. To rozwiązanie wywołało sprzeciw Niemiec. Jak stwierdził Adenauer – dużo miejsca poświęcono kwestii Saary w ostatnich rozmowach negocjacyjnych przed podpisaniem Traktatu ustanawiającego EWWiS⁵⁹. Problem uczestnictwa Saary w EWWiS wyjaśniony został miesiąc przed podpisaniem Traktatu Paryskiego (18 kwietnia 1951 roku). Wówczas też, pod wpływem publicznych deklaracji Hoffmanna, Jean Monnet wysłał do Schumana notę, w której podkreślał, że stanowisko rządu francuskiego musi być jednoznaczne: po pierwsze, status Saary zostanie uregulowany tylko na zasadzie prowizorycznej, nie będzie on antycypował postanowień przyszłego traktatu pokojowego zawartego z Niemcami; po drugie – w artykule Traktatu dotyczącym zastosowania terytorialnego zostanie uwzględniona w odniesieniu do Saary formuła „europejskie terytoria celne Wysokich Umawiających się Stron” (fr. *les territoires douaniers européens H.P.C.*). Ograniczono również wpływ reprezentacji Saary w organach EWWiS. Francja miała zapewnić przedstawicielom Saary jedno lub dwa miejsca w ramach swojej reprezentacji w Zgromadzeniu; delegacja francuska w Radzie Ministrów miała działać w porozumieniu z rządem Saary; rekomendacje Wysokiej Władzy miały być przekazywane rządowi Saary za pośrednictwem rządu francuskiego⁶⁰. Trzy dni później została wysłana do rządu RFN nota potwierdzająca powyższe stanowisko Francji⁶¹. Obie strony zdawały sobie sprawę z tego, że ta kwestia jednak nie została rozwiązana. W kwietniu 1951 roku, w trakcie

⁵⁶ AMG 10/3/14 Note sur la Sarre, par Gros, 8.12.50. K. 1.

⁵⁷ AMG 10/3/4/ Note de L. Hubert sur l'adaptation des contrôles en matière de charbon et d'acier existant en Allemagne, la position de la Sarre, les demandes italiennes concernant le minerai nord-africain et la pondération des voix dans les organes de la Communauté, 13.12.50. K. 4.

⁵⁸ Poidevin, R.: Robert Schuman. S. 40.

⁵⁹ AMG 16/5/4a Deux déclarations regroupées sous le titre: «Deux des artisans du traité nous disent leur satisfaction» in *Le Monde*, 20.4.5, Le chancelier Adenauer: La Haute Autorité contribuera à créer l'esprit européen». K.1.

⁶⁰ AMG 13/3/8 Note de M. Monnet à M. le Président Schuman sur la participation de la Sarre au Plan Schuman, 9.3.51. K. 1–3.

⁶¹ AMG 13/3/10 Note relative au statut de la Sarre, 12.3.51. K. 1.

wizyty Monneta w Bonn, rząd RFN oświadczył, że problem Saary należy traktować jako sprawę natury prawnej i że we współpracy z Francją będzie dążył do opracowania planu powrotu Saary do RFN⁶². Ostatecznie do Traktatu Paryskiego zostały dołączone listy wymienione między Adenauerem i Schumanem z kwietnia 1951 roku, w którym rząd RFN nie uznawał ówczesnego statusu Saary, uważając, że mógł on zostać uregulowany na podstawie traktatu pokojowego. Z kolei Francja zadeklarowała, że będzie reprezentować Saarę, mając jednak na uwadze, iż Traktat Paryski nie reguluje w sposób ostateczny statusu Saary, który może być tylko wiążący na mocy traktatu pokojowego. Odniesienie do tych założeń zostało zawarte w art. 81 Traktatu⁶³. Jednocześnie art. 21 postanawiał, że w skład 18-osobowej delegacji Francji w Zgromadzeniu będą wchodzić reprezentanci ludności Saary⁶⁴.

Niemniej jednak, tuż po podpisaniu Traktatu RFN zarzucała Francji, że nie „wywiązała się z obowiązków w zakresie Saary”. Hallstein podkreślił, że rząd federalny podejmuje nowe protesty przeciwko sytuacji utworzonej na terenie Saary oraz że podpisanie Traktatu nie oznacza uznania warunków obowiązujących na terenie Saary⁶⁵. To stanowisko rządu federalnego stanowiło odpowiedź na zarzuty ze strony konkurencyjnej SPD, która otwarcie krytykowała podpisanie przez RFN Traktatu Paryskiego. W Partii uważano, że Plan Schumana jest kontynuacją tradycyjnej francuskiej hegemonicznej polityki, w ramach której Francja dążyła do utrzymania swojej władzy nad Saarą i Zagłębiem Ruhry⁶⁶. Przywódca socjalistów, Kurt Schumacher w jednym ze swoich radiowych wystąpień skrytykował wypowiedzi Schumana, w których podkreślał, że Francja podpisała i ratyfikowała Traktat w imieniu Saary. Schumacher zarzucał Francji, że dążyła ona do oddzielenia Saary od RFN oraz utworzenia na jej terenie suwerennego państwa. Temu też, jak twierdził, miały służyć rozwiązania instytucjonalne przyjęte w Traktacie w odniesieniu do Saary⁶⁷.

Krytyka wobec Francuzów płynęła również ze strony rządu Saary. Hoffmann stwierdził, że uregulowania dotyczące reprezentacji Saary⁶⁸ w organach EWWiS nie są satysfakcjonujące⁶⁹. Tym negatywnym nastrojom na terenie Saary towarzyszyły kolejne rozczarowania związane z brakiem poparcia dla utworzenia w Saarbrücken siedziby instytucji EWWiS. Artykuł 77 Traktatu Paryskiego przewidywał, że siedziba ta zostanie wyznaczona w późniejszym momencie po podpisaniu dokumentu. Dyskusja na ten temat rozpoczęła się na początku 1952 roku. Grandval naciskał na

⁶² AMG 15/1/24 Dépêche Reuter: «A la veille de la conférence sur le Plan Schuman», 7.4.51. K. 1.

⁶³ AMG 16/2/3ter: Texte de l'art. 81 (79). K. 1.

⁶⁴ AMG 16/2/3bis: Texte de l'art. 21. K. 1.

⁶⁵ AMG 16/5/3: Dépêche DPA: «Hallstein répond à la critique du Plan Schuman», 20.4.51. K. 1.

⁶⁶ AMG 20/8/11 Brochure éditée par le SPD: „Was weißt Du vom Schumanplan?“. K. 2–3.

⁶⁷ AMG 20/8/14, Traduction d'une émission radiophonique de la NWDR 21.4.51: «Déclaration de Dr. Kurt Schumacher, Président du SPD, et brève réponse du Prof. Hallstein», 22.4.51. K. 3–4.

⁶⁸ Ostatecznie Saarze zostały przyznane trzy miejsca z osiemnastu przypadających na liczbę deputowanych z Francji w Zgromadzeniu. AMG 40/11/1 Lettre de R. Schuman à J. Hoffmann, Ministre Président du gouvernement de la Sarre, 1.2.52. – Non diffusée.

⁶⁹ AMG 40/11/5 Déclaration de J. Hoffmann in Revue e la presse sarroises, 7.3.52. K. 2.

francuskiego prezydenta Vincenta Auriol'a, premiera Edgara Faure'a, a także ministra spraw zagranicznych Schumana, aby poparli Saarbrücken⁷⁰. Rząd francuski zdecydował się jednak wesprzeć kandydaturę Strasburga. Jak zaznaczał Schuman w liście do Grandvala – miała to być siedziba tymczasowa, do momentu uznania europejskiego statusu Saary przez społeczność międzynarodową. Badacze wskazują, że Schuman przede wszystkim nie chciał doprowadzić do tego, że w sytuacji powrotu Saary do Zachodnich Niemiec tam też znajdowałyby się władze EWWiS⁷¹. W sierpniu 1952 roku, po odbyciu szeregu wizyt w miastach kandydujących, komisja podjęła decyzję o wyborze Luksemburga.

Europeizacja Saary jako środek rozwiązania konfliktu

Jednym z rozwiązań toczącego się sporu o Saarę miała być europeizacja tego terytorium. Już w październiku 1948 roku amerykański Departament Stanu opublikował w swoim periodyku „Documents and State Papers” analizę sytuacji regionu, gdzie wskazywano, że jedynym możliwym czynnikiem zapewniającym bezpieczeństwo Francji i Saary jest nadanie Saarze międzynarodowego statusu – to mogło stać się jednak dopiero po podpisaniu traktatu pokojowego z Niemcami⁷². Propozycję europeizacji Saary przedstawił po raz pierwszy trzy lata później dziennikarz Paul Wilhelm Wenger na łamach „Rheinischer Merkur”. Koncepcja ta została podjęta przez Johanna Hoffmanna i stała się elementem jego dyskursu politycznego na przełomie lat 1951 i 1952⁷³.

Dyskusja odnośnie europeizacji Saary przybrała na znaczeniu rok po podpisaniu Traktatu Paryskiego. Powodem były zbliżające się wybory do Landtagu na terenie Saary. Rząd niemiecki zażądał obecności zewnętrznych obserwatorów, którzy weryfikowaliby zgodność ich przebiegu z wolnościami obywatelskimi, czemu sprzeciwiał się rząd Saary. Rosnące napięcia doprowadziły do tego, że we wrześniu Zgromadzenie Doradcze Rady Europy podjęło jednoznacznie decyzję o rozpatrzeniu problemu Saary na płaszczyźnie europejskiej. Dzień później Marinus van der Goes van Naters został mianowany reporterem w tej sprawie.

Rząd francuski, pod wpływem sukcesu partii popierających *status quo* w listopadowych wyborach do Landtagu (64% głosów), podjął działania na rzecz europeizacji Saary na własnych warunkach. W styczniu 1953 roku Mayer ogłosił, że akceptacja europejskiego statusu Saary będzie stanowiła warunek wstępny zgody Francji na przyznające RFN suwerenność Porozumienia Bońskie oraz ratyfikowanie Traktatu ustanawiającego EWO. W maju tego roku zostały poddane rewizji konwencje między Francją i Saarą, na mocy których kompetencje rządu Saary zostały poszerzone

⁷⁰ Poza Saarbrücken o funkcję tę starały się: Haga, Liège, Luksemburg i Strasburg.

⁷¹ Long, B. W.: The Saar Dispute. S. 235–237.

⁷² Freymond, J.: The Saar Conflict. S. 42.

⁷³ Long, B. W.: The Saar Dispute. S. 235.

o zawieranie umów międzynarodowych, a także utrzymywanie przedstawicielstw dyplomatycznych i konsularnych za granicą⁷⁴.

Na wiosnę kolejnego roku Naters przedstawił wstępny projekt swojego raportu. Propozycja zakładała utworzenie z Saary europejskiej jednostki terytorialnej. Pod względem ekonomicznym Saara miała być nadal powiązana unią z Francją, z tym, że własność nad kopalniami miała faktycznie przejść Saara. Ze względu na wrześniowe wybory w RFN członkowie Komitetu ds. Ogólnych uznali, że należy przesunąć dyskusję nad projektem do jesieni. Francja i RFN wznowiły rozmowy pod koniec września 1953 roku. W tym momencie dyskusja nad problemem Saary nabrała charakteru ponadnarodowego. Jak stwierdził sam Naters, negocjacje dwustronne ustąpiły miejsca nie tyle rozmowom o charakterze wielostronnym, co „dyplomacji ponadnarodowej”⁷⁵. Propozycja Natersa spotkała się z pozytywną oceną rządu Saary. W październiku została przyjęta rezolucja, w której zaaprobowano plan, a także położono nacisk na konieczność uwzględnienia jego założeń przez Francję i Niemcy⁷⁶.

Plan Natersa spotkał się z akceptacją ze strony Grandvala, wówczas pełniącego funkcję ambasadora francuskiego na terenie Saary. Opowiedział się on za symetrycznym wpływem Francji i Niemiec na status polityczny Saary, bez tworzenia fasady aneksji Saary przez Francję. Stąd też, oprócz nadania Saarze wewnętrznej autonomii, postulował, aby za gwarantowanie statusu europejskiego terytorium, a także jego reprezentowanie na zewnątrz była odpowiedzialna Rada Europy lub też instytucja EWWiS, a nie jak dotychczas Francja. Ta symetryczna struktura miała doprowadzić do wzmocnienia rzeczywistych wpływów politycznych władz lokalnych, a także sprawić, że Saara, która dotąd była przedmiotem sporów francusko-niemieckich, stała się mostem pojednania między oboma narodami w ramach integrującej się Europy. Również Hoffmann pozytywnie wypowiadał się na temat projektu europeizacji Saary. W wywiadzie dla niemieckiego tygodnika „Rheinischer Merkur” uznał, że europeizacja spowoduje, że Saara nie będzie już przeszkodą w jednoczeniu się Europy⁷⁷.

W trakcie prowadzonych negocjacji program rządu francuskiego przewidywał: zupełną polityczną autonomiczną Saarę poprzez jej europeizację (zgodnie z przedstawionym rok wcześniej projektem Roberta Schumana), poddanie propozycji pod głosowanie ludności, nadzór statusu przez władze europejskie i jego gwarancję przez Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone, uznanie ostatecznego charakteru przyjętych rozwiązań, utrzymanie unii gospodarczej z możliwością jego stopniowej adaptacji do charakteru europejskiego statusu. Niemcy nie chcieli się zgodzić na przy-

⁷⁴ Willis, F. Roy: *France, Germany and the New Europe*. S. 201.

⁷⁵ Freymond, J.: *The Saar Conflict*. S. 148.

⁷⁶ Long, B. W.: *The Saar Dispute*. S. 271.

⁷⁷ Une solution au problème de la Sarre: P «européanisation», W: «L'Economie. Journal d'Informations Industrielles, Financières & Agricoles du Monde Entier», Supplément au No. 377, 11 Décembre 1952. S. 7–8.

jęcie tych propozycji. Adenauer stał na stanowisku, że przyjęte rozwiązania mogą mieć charakter prowizoryczny, a nie ostateczny, jak chcieli tego Francuzi. To podejście wiązało się z obawami dotyczącymi uznania granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej⁷⁸.

W lutym 1954 roku Komisja ds. Generalnych Zgromadzenia Doradczego zaakceptowała Plan Natersa, w którym uznano, że Saara miała zostać siedzibą organów Rady Europy, EWWiS, a także EWO. Do momentu utworzenia Europejskiej Wspólnoty Politycznej miały obowiązywać uregulowania przejściowe. Na płaszczyźnie politycznej Saara miała podlegać władzy Europejskiego Komisarza, którym nie mógł być Francuz, Niemiec, ani Saarlandczyk. Wspierający go Komisarz Asystujący miał być wybierany spośród mieszkańców Saary. Ponadto, wprowadzono pięciosobowe Ciało Doradcze (ang. *Advisory Board*), a także niewielką grupę pracowników administracyjnych – europejskich urzędników. Na jej czele stałby pochodzący z Saary Komisarz Generalny, mianowany przez Komitet Ministrów Rady Europy. Do zakresu jego kompetencji należały kwestie związane z obroną, a także polityką zagraniczną Saary. Na płaszczyźnie gospodarczej projekt utrzymywał unię pomiędzy Francją i Saarą. Podobne porozumienie dotyczące swobody przepływu dóbr, usług, a w następnej kolejności kapitału miało być w późniejszym czasie zawarte również pomiędzy Saarą i RFN. Na płaszczyźnie kulturalnej, plan Natersa przewidywał przekształcenie Universität des Saarlandes w Uniwersytet Europejski⁷⁹. W marcu Adenauer i Bidault przyjęli plan Natersa jako podstawę przyszłych negocjacji dotyczących statusu Saary.

Odrzucenie EWO w Zgromadzeniu Narodowym i jego wpływ na europeizację Saary

W kontekście uregulowania sporu o Saarę między Francją i Niemcami na płaszczyźnie europejskiej kluczowy był rok 1954. W maju 1952 roku został podpisany Traktat Paryski ustanawiający EWO. W momencie trwania procedury ratyfikacyjnej, władze Saary miały nadzieję, że przyjęcie EWO, które miało prowadzić do utworzenia Europejskiej Wspólnoty Politycznej, pozwoli na zrealizowanie projektu europeizacji Saary. To stanowisko zostało przedstawione m.in. przez premiera Hoffmanna w wywiadzie dla „Rheinischer Merkur”⁸⁰. W sierpniu 1954 roku Zgromadzenie Narodowe IV Republiki odrzuciło jednak Traktat, co spotkało się z rozczarowaniem władz i lokalnej opinii publicznej. „Saarbrücker Zeitung” pisało o „pozbawieniu nadziei”⁸¹. Ocena ta była powtarzana przez innych komentatorów. Johannes Hoffmann otwarcie wyrażał swoje rozczarowanie w rozmowie z francuskim premierem Mendès-France w dniu 9 września. Jak mówił – europeizacja Saary

⁷⁸ Freymond, J.: *The Saar Conflict*. S. 150–153.

⁷⁹ Tamże. S. 154–155.

⁸⁰ Long, B. W.: *The Saar Dispute*. S. 274.

⁸¹ Tamże. S. 250.

była tym elementem w programie jego kampanii wyborczej w 1952 roku, który pozwolił mu je wygrać⁸². W swojej autobiografii stwierdza, że ta *Tragödie vom 30. August 1954* stała się również ważnym argumentem jego przeciwników politycznych w trakcie kampanii przedreferendalnej w 1955 roku. Brak postępu w integracji europejskiej na płaszczyźnie politycznej miał w świetle ich poglądów świadczyć o braku uzasadnienia dla europeizacji Saary⁸³.

Po odrzuceniu EWO, rząd Saary zaczął wywierać naciski na rząd francuski, by uregulować kwestię Saary. We wrześniu Hoffmann spotkał się z francuskim premierem. Mendès-France, mając wsparcie Hoffmanna, uzależnił wyrażenie zgody na przystąpienie RFN do NATO od akceptacji przez rząd federalny europeizacji Saary⁸⁴. Adenauer wyraził zgodę na zmianę statusu Saary, w związku z czym w dniu 23 października 1954 roku doszło finalnie do podpisania w Paryżu porozumienia. W dokumencie stwierdzono, że celem przyjętego rozwiązania jest nadanie Saarze statusu europejskiego w ramach Unii Zachodnioeuropejskiej (UZE), co miało zostać zatwierdzone przez mieszkańców Saary w referendum. Na arenie międzynarodowej interesy Saary⁸⁵ (również w zakresie obrony) miały być reprezentowane przez komisarza europejskiego, który miał być również odpowiedzialny za gwarantowanie jej europejskiego statusu. Komisarz miał być wybierany przez Radę Ministrów UZE i przed nią też miał być odpowiedzialny i składać jej roczne sprawozdania ze swojej działalności. Nie mógł on być z pochodzenia Francuzem, Niemcem ani Saarlandczykiem⁸⁶.

Zasadę symetryczności relacji Saary względem Francji i RFN podkreślili szefowie rządów obu państw we wspólnej nocie. Brakowało jednak porozumienia względem sposobu tej asymilacji. O ile Francuzi zakładali, że jest to proces długotrwały, powiązany z dynamiką pogłębiania współpracy na linii Paryż-Bonn, tak Niemcy uważali, że jest ona możliwa do zrealizowania w przeciągu kolejnych

⁸² Note de la Direction d'Europe, Sarre – Conversation du 12 septembre avec M. Hoffmann, Paris, 9 septembre 1954, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1954, Tome II (21 Juillet – 31 Décembre). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 311–312.

⁸³ Hoffmann, Johannes: *Das Ziel war Europa: der Weg der Saar, 1945–1955*. München: Olzog 1963. S. 359.

⁸⁴ Long, B. W.: *The Saar Dispute*. S. 276.

⁸⁵ W Komitecie Ministrów Rady Europy komisarz miał mieć głos doradczy, w Zgromadzeniu Doradczym miało być utrzymane status quo. W Radzie Ministrów EWWiS (w funkcji ministrów spraw zagranicznych) – miał zasiadać komisarz europejski, w przypadku Rady w funkcji pozostałych ministrów – zasiadać miał odpowiedni minister rządu Saary, we Wspólnym Zgromadzeniu Saara miała być reprezentowana przez trzech deputowanych wybieranych przez parlament Saary. Z kolei w Radzie Ministrów UZE miał zasiadać komisarz z prawem głosu, w Zgromadzeniu UZE mieli zasiadać ci sami deputowani Saary co w Zgromadzeniu Doradczym Rady Europy.

⁸⁶ M. François-Poncet, Haut Commissaire de la République Française en Allemagne, à M. Edgar Faure, Ministre des Affaires Étrangères, Bonn, 28 janvier 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin), Paris: P.I.E. Lang 1987. S. 124–125.

dwóch lat. Obie strony wyraziły zgodę co do tego, aby przenieść do Saarbrücken siedzibę EWWiS⁸⁷.

Porozumienie wywołało wiele kontrowersji w RFN. Opinia publiczna, zwłaszcza prasa, zarzucały, że tekst dokumentu jest „niejasny”. Przedstawiano wątpliwości, czy jeszcze przed referendum zostanie wprowadzona pełna liberalizacja na zakładanie partii politycznych oraz czy zostaną dopuszczone do głosu w kampanii przedreferendalnej te partie, które obowiązywał dotychczas zakaz funkcjonowania⁸⁸. Również na zachodnioniemieckiej scenie politycznej dokument spotkał się z wyraźnymi głosami krytyki – zwłaszcza ze strony socjaldemokratów. Tymczasem w rządzie Saary podpisanie porozumienia zostało przyjęte z aprobatą i nadzieją. Hoffmann chciał, by referendum odbyło się jak najszybciej⁸⁹, przewidywał, że za europejskim statutem Saary opowiedzą się trzy czwarte mieszkańców⁹⁰. Tymczasem rząd francuski szacował, że na „tak” zagłosuje ok. 60% mieszkańców⁹¹.

Miejsce i znaczenie Europy w dyskursie publicznym na terenie Saary a referendum

Dyskurs, jaki był prowadzony w trakcie kampanii przed referendum, opierał się na dychotomii odniesień między narodem a Europą. Z drugiej strony – prowadzona kampania miała bardzo silny wymiar emocjonalny. Jak pisze Jürgen Hannig – walka o status Saary, która miała miejsce jesienią 1955 roku, zapisała się w pamięci lokalnej ludności jako „trauma”⁹².

⁸⁷ Note du Département sur les Résultats des Entretiens Franco-Allemands, Paris, 23 Octobre 1954, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1954, Tome II (21 Juillet – 31 Décembre). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 603–605.

⁸⁸ M. François Poncet, Haut-Commissaire de la République Française en Allemagne à M. Mendès-France, Ministre des Affaires Étrangères, Bonn, 29 octobre 1954, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1954, Tome II (21 Juillet – 31 Décembre). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 628.

⁸⁹ M. Grandval, Chef de la Mission Diplomatique de France en Sarre, au Ministère des Affaires Étrangères, Saarebruck, 8 janvier 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 42–43.

⁹⁰ Note du Département. Entretien entre le président Schuman et le chancelier Adenauer du 7 mai 1955 (au sujet de la Sarre), W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 600–601.

⁹¹ Note du Département. Referendum en Sarre, Paris, 1er avril 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 379.

⁹² Hannig, Jürgen: Separatisten – Nationalisten? Zum Abstimmungskampf 1955, W: Hudemann R., Poidevin R. (Hrsg.): Die Saar 1945–1955. S. 381.

Za przyjęciem europejskiego statusu opowiadała się CVP, a także SPS. Z kolei partie, które wzywały do odrzucenia projektu, utworzyły *Heimatbund*. W maju 1955 roku Heinrich Schneider podjął decyzję o wezwaniu ludności do głosowania przeciwko europejskiemu statusowi Saary. Kampania prowadzona przez partie proniemieckie miała w dużym stopniu charakter spersonalizowany, gdyż wzywano do głosowania przeciwko Hoffmannowi, wskazując na niego jako na frankofila i separatystę. Na plakatach nawiązywano np. do deklaracji Hoffmanna, że w przypadku odrzucenia statusu poda się on do dymisji. Na plakatach DPS (nakład 44 tys.) przedstawiano kontury twarzy Hoffmanna z podpisem: *Der Dicke muss weg darum mit der DPS NEIN*. Na naklejkach pojawiały się różne warianty hasła *Der Dicke muss weg*. Na innym plakacie DPS widoczny jest Hoffmann wzywający przez radiowy mikrofon do walki z Niemcami z podpisem: *1939–45: hetzen Sie gegen Deutschland – Heute mißbrauchen Sie unsere Toten*. Odnoszono się również do ograniczania wolności obywatelskich przez ówczesny rząd Saary.

Z kolei jeśli chodzi o zwolenników europejskiego statusu, odnoszono się do przeszłości nazistowskiej członków partii proniemieckich – w tym m.in. Schneidera, który od 1933 roku był członkiem NSDAP. Nacjonalistów przedstawiano jako odpowiedzialnych za śmierć 52 milionów ludzi i ciągle obecnych: „Sie sind wieder da – die Nationalisten!”. Schneidera ukazywano w nazistowskim mundurze z lewą ręką podniesioną do góry w geście pozdrowienia Hitlera. W aspekcie pozytywnym z kolei przedstawiano europeizację w kontekście takich wartości jak pokój, pojednanie z Francją, bezpieczeństwo. Ukazywano również postać Adenauera jako popierającego europeizację Saary⁹³. W trakcie kampanii dochodziło również do pewnych kontrowersyjnych zdarzeń z udziałem niemieckiej prasy. W lipcu 1955 roku na granicy między RFN i Saarą została zatrzymana ciężarówka przewożąca tysiące egzemplarzy wydawanej w tzw. podziemiu zakazanej w Saarze gazety „*Saar-Zeitung*”, proniemieckiej broszury z podpisem: „trzeba wyrzucić Grubego⁹⁴ za drzwi, gdyż kłamie”. Do niektórych broszur były dołączone wizytówki prasy RFN⁹⁵.

W takiej atmosferze odbyło się w dniu 23 października 1955 roku referendum. Mimo iż przedreferendalne sondaże wskazywały na równowagę między głosami za i przeciwko, szacując je na poziomie ok. 30%, wynik był jednoznaczny: 67,7% osób odrzuciło europejski status Saary⁹⁶.

Ostatecznie spór dwustronny o Saarę został zakończony formalnie w dniu 27 października 1956 roku na mocy Traktatu podpisanego w Luksemburgu przez francuskiego ministra spraw zagranicznych Christian'a Pineau i Heinricha von

⁹³ Plakaty, ulotki, a także naklejki zostały zebrane i umieszczone na stronie internetowej: www.saar-nostalgie.de [dostęp: 30.03.2013].

⁹⁴ Określenie to odnosiło się do Hoffmanna.

⁹⁵ M. François-Poncet, Ambassadeur de France à Bonn, au Ministère des Affaires Étrangères, Bonn 8 juillet 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 35–36.

⁹⁶ Willis F.R.: France, Germany, and the New Europe. S. 207.

Brentano, ministra spraw zagranicznych RFN. Zgodnie z jego postanowieniami, z dniem pierwszego stycznia 1957 roku Saara miała zostać objęta legislacją i działaniem prawa zasadniczego RFN (art. 1). Do 31 grudnia 1959 roku obowiązywał okres przejściowy, w którym Saara i Francja miały być powiązane unią gospodarczą i walutową (art. 3)⁹⁷.

Wpływ konfliktu o Saarę na wynik referendum w sprawie jej europeizacji

Odrzucenia przez mieszkańców w referendum europejskiego statusu Saary nie należy wiązać z negatywnym stosunkiem do integracji europejskiej. W świetle badań przeprowadzonych przez Office of Public Affairs amerykańskiej ambasady w Bonn w 1956 roku okazuje się, że 78% badanych opowiedziało się za integracją Europy Zachodniej, a tylko 3% – przeciwko⁹⁸. Z drugiej strony należy zwrócić jednak uwagę na brak zrozumienia procesów związanych z integracją europejską, którą postrzegano przede wszystkim jako współpracę na płaszczyźnie ekonomicznej. 65% osób popierających proces jednoczenia Europy uważało, że integracja powinna mieć charakter ekonomiczny, 23% że miał on wiązać się z tworzeniem jednolitego rządu, a tylko 4% opowiedziało się za integracją na płaszczyźnie wojskowej. Również korzyści wynikające dla Saary z uczestnictwa w procesie integracji europejskiej postrzegano w wymiarze ekonomicznym (60% badanych). Korzyści polityczne (takie jak bezpieczeństwo, likwidacja granic, zakończenie konfliktu francusko-niemieckiego) uwzględniło 12% badanych, a wzrost potencjalnej wymiany kulturalnej między państwami – tylko 1%⁹⁹.

Obecność założeń europeizacji Saary i integracji państw Europy Zachodniej nie była postrzegana w kategoriach tworzenia wspólnoty opartej o podzielane wartości, a jako uczestnictwo w projekcie, w którym Saara mogła odnieść konkretne korzyści – przede wszystkim krótkoterminowe, ekonomiczne. Taki sposób rozumienia integracji europejskiej wynikał z tego, że mieszkańcy Saary jako jedni z pierwszych zostali postawieni w sytuacji wyboru – między tradycyjnymi instytucjami, sferą znaczeń (zwłaszcza zaś w odniesieniu do funkcjonowania państw narodowych na arenie międzynarodowej zgodnie z imperatywem swojego interesu), a pewną ideą, która miała jednak charakter precedensowy, jeśli chodzi o umożliwienie mieszkańcom krajów członkowskich bezpośredni udział w jej realizacji.

Jaka była zatem przyczyna odrzucenia projektu? Dla mieszkańców Saary referendum nie miało charakteru wyboru między Europą a Ojczyzną. Przede wszystkim

⁹⁷ *Traité sur le règlement de la question sarroise* (Luxembourg, 27 octobre 1956), www.cvce.eu [dostęp: 17.03.2013].

⁹⁸ Wśród osób, które zadeklarowały swoje poparcie dla integracji europejskiej, 82% wyraziło bardzo duże lub duże zainteresowanie na 5-stopniowej skali. Research Staff Office of Public Affairs American Embassy: *Public Opinion in the Saar* (February 1956), Report No. 229, March 19, 1956. S. 9.

⁹⁹ Tamże. S. 10–11.

postrzegali oni referendum jako jeden z elementów konfliktu toczącego między Francją i RFN od dwóch dekad. Jak zresztą pokazuje analiza przeprowadzona w niniejszym artykule, konflikt o Saarę między dwoma państwami był obecny w przestrzeni publicznej nieprzerwanie od 1949 roku, angażował międzynarodową, krajową i lokalną opinię publiczną. Zmieniała się tylko dynamika natężenia tego konfliktu, a także konkretne problemy, z którymi konflikt ten się wiązał.

Jako że mieszkańcy Saary nie łączyli bezpośrednio europeizacji Saary z perspektywami pogłębiania integracji europejskiej, postawione w tytule niniejszego artykułu pytanie „Ku Europie czy do Ojczyzny?” należałoby przekształcić na „Unia z Francją czy powrót do Ojczyzny?”. Przy czym unia miała oznaczać utrzymanie dotychczasowego statusu słabszego partnera Francji – w ramach protektoratu¹⁰⁰. W taki też sposób kampanię przedreferendalną prowadzili przeciwnicy statusu europejskiego, którzy nie tyle negowali znaczenie procesu jednoczenia Europy, co przede wszystkim – wskazywali na konieczność odrzucenia założeń dotychczasowej polityki Francji na terenie Saary, w tym również podporządkowanej jej lokalnej władzy, którą uosabiał głównie Hoffmann. Ich wysiłki (zwłaszcza zaś Grandvala), by narzucić mieszkańcom Saary poczucie odrębności od Niemiec, okazały się być nieskuteczne – tym bardziej, że odgórnie wprowadzane symbole były charakterystyczne dla Francji¹⁰¹ – jak np. trójkolorowa flaga, obecność języka francuskiego w szkołach, czy też święto 14 lipca. Niemcy były z kolei tym bardziej przyciągające, że ich gospodarka znajdowała się w fazie „cudu gospodarczego”, a sytuacja polityczna i gospodarcza Francji, na skutek m.in. wojny w Wietnamie i problemów kolonialnych, była w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych bardzo niestabilna.

Bibliografia

Dokumenty nieopublikowane

Archiwum Fondation Jean Monnet pour l'Europe

AME 57/1/1, Télégramme, à Jean Monnet, (44.05.10.), N 162, PROCOM 665.

AME 57/1/6, „Tonnage supplémentaire assurant l'importation de charbon pour la France». Note, de Secrétaire général de la Commission des Approvisionnements à Chief of SHAEF Mission to France” (45.01.09)

AME 57/1/7, „Importations de charbon”. Note, de Secrétaire général de la Commission des Approvisionnements à Chief of SHAEF Mission to France (45.01.11).

AME 57/1/8 Télégramme, à Jean Monnet (45.01.11).

AME 57/1/10 Télégramme, de R. Marjolin, Diplofrance à Fransupply (45.03.27.). IMPAFRAN N. 228.

¹⁰⁰ Cahn, Jean-Paul: „Hemat” contre „Europe”? Le débat en vue du referendum sarrois du 23 octobre 1955. W: *Revue d'histoire diplomatique* 2 (2009). S. 128–129.

¹⁰¹ Tamże.

- AME 57/1/50 „Réunion tenue le 28 mai 1945 sous la présidence de M. le Ministre de la Production industrielle. Examen de la situation charbonnière en France”, de R. Marjolin. Représente un petit dossier avec une table des matières.
- AMF 4/8/27, WP:1810: „Ruhr“.
- AMF 4/8/31 WP:1811: „Mission Blum”, k. 1. AMF 4/8/32: NYT: „French socialists ask U.S. support...”.
- AMF 4/8/49 NYHT: “French cabinet split impends on Ruhr issue...”.
- AMF 4/8/54, Dossier de presse destiné à Jean Monnet, WP1822: „Iran”, le 8 avril 1946.
- AMF 4/8/55, Dossier de presse destiné à Jean Monnet, NYHT: «Bidault again says Germany must be split up...», le 8 avril 1946, k. 1, AMF 4/8/56, Dossier de presse destiné à Jean Monnet, NYT: «Bidault to insist on Ruhr demands...», le 8 avril 1946.
- AMF 4/8/174 WP:1856: „Sarre”.
- AMF 4/8/175 NYHT: „US is prepared to let France annex the Saar”.
- AMG 7/6/24, Réponse au questionnaire concernant les métiers traités dans les art. 20, 21, 23–28, 25, 27 et 29: France, Sarre: Charbon, 8.50. (PS/G6/D28).
- AMG 10/3/4/ Note de L. Hubert sur l’adaptation des contrôles en matière de charbon et d’acier existant en Allemagne, la position de la Sarre, les demandes italiennes concernant le minerai nord-africain et la pondération des voix dans les organes de la Communauté, 13.12.50.
- AMG 10/3/13 Lettre de Jean Monnet à Robert Schuman, 6.12.50.
- AMG 13/3/8 Note de M. Monnet à M. le Président Schuman sur la participation de la Sarre au Plan Schuman, 9.3.51.
- AMG 13/3/10 Note relative au statut de la Sarre, 12.3.51.
- AMG 10/3/14 Note sur la Sarre, par Gros, 8.12.50.
- AMG 15/1/24 Dépêche Reuter: «A la veille de la conférence sur le Plan Schuman», 7.4.51.
- AMG 16/2/3bis: Texte de l’art 21.
- AMG 16/2/3ter: Texte de l’art. 81 (79).
- AMG 16/5/3: Dépêche DPA: «Hallstein répond à la critique du Plan Schuman», 20.4.51.
- AMG 16/5/4a Deux déclarations regroupées sous le titre: «Deux des artisans du traité nous disent leur satisfaction» in Le Monde, 20.4.5, Le chancelier Adenauer: «La Haute Autorité contribuera à créer l’esprit européen».
- AMG 20/8/14, Traduction d’une émission radiophonique de la NWDR 21.4.51: «Déclaration de Dr. Kurt Schumacher, Président du SPD, et brève réponse du Prof. Hallstein», 22.4.51.
- AMG 21/1/ Extrait: „Déclaration de M. Marshall à la Conférence de Moscou, 10.4.47”.

- AMG 21/1/1 Déclaration sur la position française à l'égard de la Sarre, 10.4.47 in Déclarations de M. G. Bidault, président de la délégation française, au Conseil des ministres des affaires étrangères, session de Moscou, 3–4/47, 1947.
- AMG 40/11/5 Déclaration de J. Hoffmann in *Revue e la presse sarroises*, 7.3.52.

Dokumenty opublikowane

- Convention entre la France et la Sarre relative à l'exploitation des chemins de fer de la Sarre, www.cvce.eu, [dostęp: 17.03.2013].
- Convention entre la France et la Sarre relative à l'établissement des ressortissants des deux pays et à l'exercice de leurs activités professionnelles, www.cvce.eu, [dostęp: 17.03.2013].
- Convention générale entre la France et la Sarre, www.cvce.eu, [dostęp: 17.03.2013].
- Convention relative à l'application de l'Union économique de la France et de la Sarre, [ww.cvce.eu](http://www.cvce.eu), [dostęp: 17.03.2013].
- Déclarations de M. Georges Bidault, Président de la Délégation Française au Conseil des Ministres des Affaires Etrangères, Session de Moscou, mars – avril 1947, Paris 1947.
- Traité sur le règlement de la question sarroise (Luxembourg, 27 octobre 1956), www.cvce.eu, [dostęp: 17.03.2013].
- Général Koenig, Commandant en chef en Allemagne, à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères, Baden-Baden, 6 Octobre 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, «Documents Diplomatiques Français», 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern. P.I.E. Peter Lang 2007. S. 495.
- M. Couve de Murville, Directeur Général des Affaires Politiques, aux Représentants de la France à Londres et à Washington, Paris, 30 avril 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, «Documents Diplomatiques Français», 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang: 2007. S. 740.
- Mémoire de la Délégation Française. Questions relatives à l'Allemagne Régime de la Sarre, Moscou, 10 avril 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, «Documents Diplomatiques Français», 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang: 2007. S. 639–670.
- M. François-Poncet, Ambassadeur de France à Bonn, au Ministère des Affaires Etrangères, Bonn 8 juillet 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 35–36.
- M. François-Poncet, Haut Commissaire de la République Française en Allemagne, à M. Edgar Faure, Ministre des Affaires Etrangères, Bonn, 28 janvier 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents

- Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 124–125.
- M. François Poncet, Haut-Commissaire de la République Française en Allemagne à M. Mendès-France, Ministre des Affaires Étrangères, Bonn, 29 octobre 1954, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1954, Tome II (21 Juillet – 31 Décembre). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 628.
- M. Grandval, Chef de la Mission Diplomatique de France en Sarre, au Ministère des Affaires Etrangères, Saarebruck, 8 janvier 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 42–43.
- M. Pigeonneau, Consul de France à Hambourg, à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères, Hambourg, 16 Octobre 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, «Documents Diplomatiques Français», 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang: 2007. S. 553.
- M. Tarbé de Saint – Hardoiun, Conseiller politique auprès du Commandant en Chef en Allemagne, à M. Bidault, Ministre des Affaires Etrangères, Berlin 7 mai 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, «Documents Diplomatiques Français», 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang 2007. S. 785.
- M. Tarbé de Saint Hardouinm Conseiller politique auprès du Commandant en Chef en Allemagne, à M. Chauvel, Secrétaire Général du Ministère des Affaires Etrangères, Berlin, 16 janvier 1947, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Archives Diplomatiques, «Documents Diplomatiques Français», 1947, Tome I (1er Janvier – 30 juin). Bruxelles, Bern: P.I.E. Peter Lang 2007. S. 137.
- Note du Département. Entretien entre le président Schuman et le chancelier Adenauer du 7 mai 955 (au sujet de la Sarre), W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 600–601.
- Note du Département. Referendum en Sarre, Paris, 1er avril 1955, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1955, Tome I (1er Janvier – 30 Juin). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 379.
- Note du Département sur les Résultats des Entretiens Franco-Allemands, Paris, 23 Octobre 1954, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1954, Tome II (21 Juillet – 31 Décembre). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 603–605.

Note de la Direction d'Europe, Sarre – Conversation du 12 septembre avec M. Hoffmann, Paris, 9 septembre 1954, W: Ministère des Affaires Étrangères, Commission de Publication des Documents Diplomatiques Français, «Documents Diplomatiques Français», 1954, Tome II (21 Juillet – 31 Décembre). Paris: P.I.E. Peter Lang 1987. S. 311–312.

Traité sur le règlement de la question sarroise (Luxembourg, 27 octobre 1956), www.cvce.eu, [dostęp: 17.03.2013].

Autobiografia

Hoffmann, Johannes: Das Ziel war Europa: der Weg der Saar, 1945–1955. München: Olzog 1963.

Monografie

Becker, Winifried: Die Entwicklung der politischen Parteien im Saarland 1945 bis 1955 nach französischen Quellen, W: Hudemann, Rainer, Poidevin, Raymond (Hrsg.): Die Saar 1945–1955: ein Problem der europäischen Geschichte. München: Oldenbourg Verlag 1995.

Freymond, Jacques: The Saar Conflict 1945–1955. London: Stevens & Sons Limited 1960.

Hannig, Jürgen: Separatisten – Nationalisten? Zum Abstimmungskampf 1955, W: Hudemann R., Poidevin R. (Hrsg.): Die Saar 1945–1955.

Küppers, Heinrich: Bildungspolitik im Saarland 1945–1955. Saarbrücken: Kommissionverlag Minerva-Verlag Thinner & Nolte 1984.

Long, Bronson W.: The Saar Dispute in Franco-German Relations and European Integration: French Diplomacy, Cultural Policies and the Construction of European Identity In the Saar 1944–1957. Doktorat obroniony na Indiana University in the Department of History w grudniu 2007.

Poidevin, Raymond: Robert Schuman et la Sarre, W: Hudemann R., Poidevin R. (Hrsg.): Die Saar 1945–1955.

Russell, Frank, M.: The Saar: Battleground and Pawn. London: Oxford University Press 1951.

Schwan, Herber: Der Rundfunk als Instrument der Politik im Saarland 1945–1955. Berlin: Verlag Volker Spiess 1974.

Willis, F. Roy: France, Germany and the New Europe, 1945–1967. Stanford: Stanford University Press 1967.

Wolff, Stefan: The German Question since 1919: An Analysis with Key Documents. Westport: Greenwood Publishing Group 2003.

Zuccotti, Susan: The Holocaust, the French and the Jews. New York: University of Nebraska Press 1993.

Artykuły naukowe

- Baudouï, Rémi: *La reconstruction française en Sarre (1945–1950)*, W: «Vingtième siècle. Revue d'histoire», No. 29, janvier-mars 1991. S. 57–66.
- Becker, Winifried: *Der Sonderfall Saarland: 1945–1955*, W: „Prague Papers on the History of International Relations”, 2009. S. 445–463. usd.ff.cuni.cz [dostęp: 17.03.2013].
- Cahn, Jean-Paul: „Hemat” contre „Europe”? Le débat en vue du referendum sarrois du 23 octobre 1955. W: *Revue d'histoire diplomatique* 2 (2009). S. 127–142.
- Rathenau, Henri G.: *L'Union Economique franco-sarroise et les conséquences économiques des accords franco-allemands sur la Sarre*, W: «Politique étrangère», No. 4, 1955. S. 435–452.

Raporty

- Sozial-Psychologisches Institut für das Saarland, *Sondage de l'opinion publique sarroise. Le rattachement économique de la Sarre à la France, Elaboration d'une constitution pour la Sarre, Le ravitaillement, 3eme enquête, 1947.*

Prasa

- Où en est l'affaire sarroise? W: «Perspectives. Bulletin Hebdomadaire de la Société d'Études et d'Informations Économiques», No. 46, 26 Décembre 1953. S. 5.
- Une solution au problème de la Sarre: l'«européanisation», W: «L'Economie. Journal d'Informations Industrielles, Financières & Agricoles du Monde Entier», Supplément au No. 377, 11 Décembre 1952. S. 7–8.
- Altmeyer Klaus, Briefe, Marken, Stempel. Ein philatelistischer Streifzug durch die Geschichte der Saarregion W: „Saargeschichten. Magazin zur Regionalen Kultur und Geschichte“, Ausgabe 4, 2007. S. 8–9.

Strony Internetowe

- www.saar-nostalgie.de [dostęp: 30.03.2013].